

Yashwantrao Chavan Maharashtra Open University, Nashik – 422 222

Program Name: - Master of Arts (Subject Communication)

Code: - M31

Duration: - 2 years (4 Semester)

Credit:- 80

SEMESTER I

1. पर्यावरण अभ्यास (EVS 201)

घटक 01 पर्यावरण संकल्पना

घटक 02 पर्यावरण व समाज परस्परसंबंध

घटक 03 संरक्षण, संवर्धन, निसर्ग व पर्यावरण

घटक 04 नागरीकरण व औद्योगीकरण

घटक 05 जलव्यवस्थापन

घटक 06 जंगले व वने

घटक 07 शेती

घटक 08 पर्यावरणविषयक चळवळी

घटक 09 जागतिक पर्यावरण संरक्षण

घटक 10 वातावरणातील फेरबदल

घटक 11 जैविक विविधता

घटक 01 पर्यावरण संकल्पना

पर्यावरण म्हणजे काय?, पर्यावरणातील घटक, परिसंस्था,

परीसंस्थेची रचना, उर्जास्रोत, पोषक द्रव्यांची चक्रे

घटक 02 पर्यावरण व समाज परस्परसंबंध

पर्यावरण व समाज परस्परसंबंध, विविध दृष्टीकोन

घटक 03 संरक्षण, संवर्धन, निसर्ग व पर्यावरण

संकल्पना, वैचारिक बैठक

घटक 04 नागरीकरण व औद्योगीकरण

औद्योगीकरण-नागरीकरण : प्रक्रिया व परस्परसंबंध, जलप्रदूषण,

नागरी वाहतूक व्यवस्था : स्वरूप व परिणाम, ध्वनिप्रदूषण : एक

समस्या, कचऱ्याची वाढती समस्या, प्रदूषण नियंत्रण कायदे व

इतर प्रयत्न

घटक 05 जलव्यवस्थापन

जलव्यवस्थापन : व्याख्या, स्वरूप व व्याप्ती, जलवाटप : एक सामाजिक समस्या, ग्रामीण भागात पिण्याचे पाणी : एक समस्या, वॉटरशेड मॅनेजमेंट : संकल्पना, गरज आणि केस स्टडी

घटक 06 जंगले व वने

जंगले / वने : व्याख्या, कार्ये व महत्व, जंगलांचे प्रकार, भारतातील वने, निर्वनीकरण व त्याचे दुष्परिणाम

वन संवर्धन व सामाजिक वनीकरण

घटक 07 शेती

शेती : मागास व प्रगत, हरीक्रांतीचे ऋण व परिणाम, पडीक जमिनीची समस्या, भूगर्भजल प्रदूषण

घटक 08 पर्यावरणविषयक चळवळी

पर्यावरणविषयक चळवळी, व्यक्तिगत, संस्थात्मक वा गटात्मक चळवळी, अंधश्रद्धा निर्मूलन : एक पर्यावरणीय चळवळ, चळवळींना प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष हातभार

घटक 09 जागतिक पर्यावरण संरक्षण

जागतिक हितसंबंधाची जपणूक, समुद्र, वाळवंटीकरण, पर्यावरणीय अवकाश किंवा सृष्टी

घटक 10 वातावरणातील फेरबदल

वातावरणातील फेरबदल : संकल्पना, वातावरणातील फेरबदल : परिणाम, वादविवाद

Master of Arts (Subject Communication) M31

घटक 11 जैविक विविधता

जैविक विविधतेची संकल्पना, प्रकार व स्वरूप, जैविक विविधतेबाबत जागतिक स्तरावरील भूमिका, परिणाम व मूल्य, जैविक विविधता : संरक्षण व वादविवाद

2. अनुदेशनप्रणाली अभिकल्प (EDU 503)

घटक 1 : शिक्षणासाठी प्रणाली मार्ग

घटक 2 : शिक्षण, अनुदेशन व प्रशिक्षण

घटक 3 : काही मतप्रणालींच्या अध्ययनाचे स्वरूप

घटक 4 : अनुदेशन अभिकल्पासाठी प्रतिमाने व पृथक्करण

घटक 5 : अनुदेशन अभिकल्प म्हणजे काय?

घटक 6 : उद्दिष्टे व त्यांची मांडणी

घटक 7 : पाठ्यक्रम

घटक 1 शिक्षणासाठी प्रणाली मार्ग

प्रणाली म्हणजे काय?, प्रणाली मार्ग व पद्धतशीर मार्ग, शिक्षण प्रणालीचे प्रतिमान

घटक 2 शिक्षण, अनुदेशन व प्रशिक्षण

शिक्षण, अनुदेशन, प्रशिक्षण

घटक 3 काही मतप्रणालींच्या अध्ययनाचे स्वरूप

अध्ययन, वर्तनवादी उपपत्ती, बोधात्मक दृष्टिकोन, संशोधनात्मक मतप्रणाली लाया, प्रभुत्व अध्ययन प्रतिमान श्रेणीबद्ध वर्गीकरणात्मक मार्ग

घटक 4 अनुदेशन अभिकल्पासाठी प्रतिमाने व पृथक्करण

आराखड्याच्या नियोजनासाठी प्रणाली प्रतिमान, गरजांचे पृथक्करण, गरजांचे परीक्षण, कार्य पृथक्करण

घटक 5 अनुदेशन अभिकल्प म्हणजे काय?

अध्यासक्रम व पाठ्यक्रम, सुस्पष्ट अभ्यासक्रमाची गरज

घटक 6 उद्दिष्टे व त्यांची मांडणी

उद्दिष्टे म्हणजे काय?, साध्ये, ध्येये, उद्दिष्टे व प्राप्त उद्दिष्टे, उद्दिष्ट - विरोधी मत, उद्दिष्टे लेखन, कृतिदर्शक क्रियापदांना महत्त्व -

घटक 7 पाठ्यक्रम

आशय निवड, आशयाची क्रमवारी

3. शैक्षणिक आणि समाजशास्त्रीय संशोधन पद्धती (EDU018)

घटक 01 संशोधन : संकल्पना व प्रकार

घटक 02 सामाजिक शास्त्रे आणि शैक्षणिक संशोधनाचे स्वरूप

घटक 03 शैक्षणिक संशोधनाचा इतिहास

घटक 04 संशोधनाची शास्त्रीय पद्धती

घटक 05 गुणात्मक संशोधन

घटक 06 संशोधनासाठी ग्रंथालयाचा अभ्यास

घटक 01 संशोधन : संकल्पना व प्रकार

संशोधन म्हणजे काय नाही?, संशोधन म्हणजे काय?, संशोधनाच्या पायऱ्या, संशोधनाची गरज, संशोधन : स्वरूप आणि वैशिष्ट्ये, संशोधन प्रक्रियेतील पायऱ्या, संशोधनाचे प्रकार

घटक 02 सामाजिक शास्त्रे आणि शैक्षणिक संशोधनाचे स्वरूप

सामाजिक शास्त्रे : संकल्पना, सामाजिक शास्त्रांमधील संशोधनाचे स्वरूप, सामाजिक शास्त्रांमधील संशोधनाची वैशिष्ट्ये, सामाजिक शास्त्रांचे नैसर्गिक शास्त्रापेक्षा वेगळेपण, सामाजिक शास्त्रे आणि भौतिक / नैसर्गिक शास्त्रांच्या संशोधनामधील फरक, सामाजिक शास्त्रांमधील बहुशास्त्रशाखीय आणि आंतरशास्त्रशाखीय संशोधन, जागतिकीकरण व विविध सामाजिक संस्था, सामाजिक घटक यांत होऊ शकणाऱ्या संभाव्य आंतरक्रिया, सामाजिक शास्त्र आणि शिक्षणशास्त्र संबंध, शैक्षणिक संशोधनांचे स्वरूप व वैशिष्ट्ये, सामाजिक शास्त्र आणि शैक्षणिक संशोधनातील मूलतत्त्वे, आधुनिक संशोधन पद्धतीचा विकास

घटक 03 शैक्षणिक संशोधनाचा इतिहास

शैक्षणिक संशोधनाचा हेतू, शैक्षणिक संशोधनाचे वैशिष्ट्ये, शैक्षणिक संशोधनाचा पूर्वकाल (1890 ते 1970), शैक्षणिक संशोधनाचे शैक्षणिक क्षेत्राला योगदान, शैक्षणिक संशोधनातील उत्क्रांती आणि विचारप्रवाह, शैक्षणिक संशोधनाची बलस्थाने व दौर्बल्य / मर्यादा

घटक 04 संशोधनाची शास्त्रीय पद्धती

ज्ञानप्राप्तीच्या विविध पद्धती, शास्त्रीय पद्धती : अर्थ व व्याख्या, शास्त्रीय पद्धती ची मुलभूत लक्षणे, शास्त्रीय पद्धतीतील

महत्वाच्या पायऱ्या , शास्त्रीय पद्धतीची वैशिष्ट्ये, शास्त्रीय पद्धतीची बलस्थाने व मर्यादा

घटक 05 गुणात्मक संशोधन

गुणात्मक संशोधनाचे स्वरूप, महत्त्व आणि आवश्यकता, गुणात्मक संशोधन पद्धतीशास्त्रातील काही विचारप्रवाह, संख्यात्मक आणि गुणात्मक संशोधनातील फरक, गुणात्मक माहितीचे स्वरूप, गुणात्मक संशोधनासाठी माहिती मिळविणारे घटक, गुणात्मक संशोधनासाठी नमुना निवड, गुणात्मक संशोधनाच्या पद्धती, गुणात्मक संशोधन पद्धतीत वापरली जाणारी तंत्रे, गुणात्मक माहितीचे विश्लेषण, गुणात्मक संशोधनाचे, सादरीकरण, गुणात्मक संशोधनाची उपयुक्तता व मर्यादा

घटक 06 संशोधनासाठी ग्रंथालयाचा अभ्यास

ग्रंथालयाचा परिचय, ग्रंथालयातील ग्रंथांची मांडणी / रचना, ग्रंथालय तालिका, ग्रंथालयाचा संदर्भ विभाग, संदर्भ साहित्यातून माहितीचे संकलन, इंटरनेटच्या साहाय्याने संदर्भाचा शोध व त्यांची सत्यता

संशोधन पद्धती (EDU018)

घटक 01 संशोधन प्रकार आणि संशोधन पद्धती परिचय

घटक 02 ऐतिहासिक संशोधन पद्धती

घटक 03 वर्णनात्मक संशोधन पद्धती

घटक 04 सर्वेक्षण संशोधन पद्धती

घटक 05 सहसंबंधात्मक आणि अन्वयाम संशोधन पद्धती

घटक 06 व्यष्टी अभ्यास

घटक 07 प्रायोगिक आणि प्राय प्रायोगिक संशोधन पद्धती

घटक 08 कृतिसंशोधन पद्धती

घटक 09 पथदर्शक अभ्यास : स्वरूप व महत्त्व

घटक 01 संशोधन प्रकार आणि संशोधन पद्धती परिचय

संशोधनाचे प्रकार, काळानुरूप संशोधन पद्धतीचे वर्गीकरण, माहिती विश्लेषण उपागमानुसार संशोधनाचे प्रकार

घटक 02 ऐतिहासिक संशोधन पद्धती

भूतकाळाचा अभ्यास करण्याची गरज, इतिहासाचा अर्थ आणि स्वरूप, ऐतिहासिक संशोधनासाठी संशोधकाची पात्रता,

ऐतिहासिक संशोधनाचा अर्हत आणि उद्देश, ऐतिहासिक संशोधनाचे महत्त्व, ऐतिहासिक माहितीचे स्रोत, ऐतिहासिक साधनसामग्रीची चिकित्सा, ऐतिहासिक संशोधनातील पायऱ्या

घटक 03 वर्णनात्मक संशोधन पद्धती

वर्णनात्मक संशोधन : व्याख्या, वर्णनात्मक संशोधनाची वैशिष्ट्ये, वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचे मुख्य प्रकार

घटक 04 सर्वेक्षण संशोधन पद्धती

सर्वेक्षण संशोधन पद्धत : अर्थ व व्याख्या, सर्वेक्षण पद्धतीचा संशोधनात वापर, सर्वेक्षण संशोधन पद्धतीची वैशिष्ट्ये, सर्वेक्षण पद्धतीचे हेतू, उपयोजन व योगदान, सर्वेक्षण संशोधन पद्धतीचे प्रकार, संख्यात्मक व गुणात्मक सर्वेक्षण संशोधन, सर्वेक्षण संशोधन पद्धतीच्या पायऱ्या, सर्वेक्षण संशोधन पद्धतीच्या मर्यादा, सर्वेक्षण पद्धत वापरताना येणाऱ्या अडचणी आणि उपाययोजना

घटक 05 सहसंबंधात्मक आणि अन्वयाम संशोधन पद्धती

सहसंबंध संकल्पना, सहसंबंध काढण्याची विविध तंत्रे व त्यांचे हेतू, सहसंबंध विस्तरण / वितरण चित्र, दोनपेक्षा जास्त चलांतील सहसंबंधाचे शोधतंत्र, सहसंबंधात्मक संशोधनाचे प्रकार, सहसंबंधात्मक संशोधनाच्या पायऱ्या, सहसंबंध पद्धतीचे गुण व मर्यादा, अन्वयाम संशोधन पद्धती : संकल्पना, अन्वयाम संशोधन पद्धतीचे प्रकार

घटक 06 व्यष्टी अभ्यास

व्यष्टी अभ्यास : व्याख्या व स्वरूप, व्यष्टी अभ्यासाची उद्दिष्ट्ये, व्यष्टी अभ्यासाची वैशिष्ट्ये, व्यष्टी अभ्यासामागील मुलभूत मुलभूत गृहीतके, व्यष्टी अभ्यासाचे प्रकार, व्यष्टी अभ्यासाच्या पायऱ्या, व्यष्टी अभ्यासाची साधने / स्रोत, व्यष्टी अभ्यासाची प्रक्रिया, व्यष्टी अभ्यास : गुण व मर्यादा, अहवाल लेखनपूर्वीचे निर्णय

घटक 07 प्रायोगिक आणि प्राय प्रायोगिक संशोधन पद्धती

प्रयोग व त्यातील विविध संकल्पना, प्रायोगिक अधिकल्प, प्रयोगाची सप्रमाणता, प्रयोगाचे आयोजन करताना घ्यावयाची काळजी, प्रयोगाच्या कार्यवाहीचे विविध टप्पे, प्राय प्रायोगिक अभिकल्प संकल्पना, वास्तव, प्रायोगिक व प्राय प्रायोगिक

अभिकल्पातील फरक, प्राय प्रायोगिक अभिकल्प : वैशिष्ट्ये व उपयुक्तता, प्राय प्रायोगिक अभिकल्प आराखड्याचे स्वरूप, प्राय प्रायोगिक अभिकल्पाचे प्रकार, प्राय प्रायोगिक अभिकल्पाच्या पायऱ्या

घटक 08 कृतिसंशोधन पद्धती

कृतिसंशोधनाचा उगम व विकास, कृतिसंशोधनाचा अर्थ व व्याख्या, कृतिसंशोधनाची वैशिष्ट्ये, कृतिसंशोधनाची विविध प्रतिमाने, कृतिसंशोधनाची क्षेत्रे, कृतिसंशोधनाच्या सर्वसाधारण पायऱ्या व नियोजन, कृतिसंशोधन माहिती संकलनाची साधने, संधानांची सप्रमाणता, कृतिसंशोधनाचे अहवाल लेखन

घटक 09 पथदर्शक अभ्यास : स्वरूप व महत्व

पथदर्शक अभ्यासाचे हेतू, पथदर्शक अभ्यासाची गरज व प्रकार, पथदर्शक अभ्यासाचे फायदे, संशोधन पद्धती, नमुना निवड आणि साधनांच्या प्रमाणीकरणासाठी पथदर्शक अभ्यास, संख्यात्मक व गुणात्मक संशोधन यामध्ये पथदर्शक अभ्यासाच्या वापर, पथदर्शक अभ्यासाच्या पायऱ्या, पथदर्शक अभ्यासाने संशोधन कार्यात सुधारणा

संशोधनाची साधने आणि नमुना निवड

घटक 01 संशोधनाची विविध साधने

घटक 02 प्रश्नावली

घटक 03 मुलाखत

घटक 04 संशोधन निरीक्षणाचे उपयोजन

घटक 05 संशोधनासाठी विविध चाचण्यांचे उपयोजन

घटक 06 संशोधन साधनाची विश्वसनीयता

घटक 07 संशोधनासाठी नमुना निवड

घटक 01 संशोधनाची विविध साधने

संशोधन साधने : अर्थ व स्वरूप, संशोधन साधनांचे संशोधनात महत्व, संशोधन साधनांचे प्रकार, संशोधन साधनांची अचूकता ठरविण्याचे काही सर्वसामान्य निकष, संशोधन साधन तयार करताना व वापरताना घ्यावयाची काळजी

घटक 02 प्रश्नावली

प्रश्नावलीचा अर्थ व व्याख्या, प्रश्नावलीचे फायदे व मर्यादा, चांगल्या प्रश्नावलीचे वैशिष्ट्ये, प्रश्नांचे प्रकार

प्रश्नावलीचे स्वरूपानुसार प्रकार, प्रश्नावली प्रकाराची निवड, प्रश्नावली विकसनाच्या पायऱ्या, प्रश्नावलीचे प्रशासन, प्रश्नावलीची सत्यता, विश्वसनीयता आणि सप्रमाणता, प्रश्नावलीची सामाजिक मूल्ये

घटक 03 मुलाखत

मुलाखत : संकल्पना आणि संशोधनातील स्थान, मुलाखतीचे स्वरूप आणि प्रकार, संशोधनासाठी मुलाखत आणि अन्य हेतूसाठी मुलाखत, मुलाखत आणि इतर संशोधन साधने, मुलाखतीची प्रक्रिया, मुलाखतीचे प्रमुख फायदे, मुलाखतीच्या काही महत्वाच्या मर्यादा, मुलाखत घेणे व देणे : काही मार्गदर्शक तत्वे, मुलाखतीची विश्वसनीयता आणि सप्रमाणता

घटक 04 संशोधन निरीक्षणाचे उपयोजन

निरीक्षण संकल्पनेचे स्पष्टीकरण, निरीक्षणाचे प्रकार, निरीक्षणाचे नियोजन, निरीक्षण मापनाची विश्वासनीयता आणि सप्रमाणता / वैधता, निरीक्षण करताना घ्यावयाची दक्षता, निरीक्षण माहितीचे एकत्रीकरण, निरीक्षणाचा पूरक संशोधन साधन म्हणून उपयोग, केवळ निरीक्षणाद्वारे संशोधन, निरीक्षणातून मिळालेल्या माहितीचे विश्लेषण

घटक 05 संशोधनासाठी विविध चाचण्यांचे उपयोजन

चाचण्यांचे अर्थ, चांगल्या चाचणीचे / कसोटीचे निकष, चाचण्यांचे क्षेत्रानुसार प्रकार, इतर कसोट्या, प्रमाणित संपादन कसोट्या, चाचणीच्या प्रमाणीकरण प्रक्रियेतील विविध पायऱ्या, शिक्षकनिर्मित संपादन चाचणी आणि प्रमाणित चाचणीतील फरक, विविध चाचण्यांचे उपयोजन

घटक 06 संशोधन साधनाची विश्वसनीयता

विश्वसनीयता व सप्रमाणतेची गरज व महत्व, विश्वसनीयता संकल्पना व संशोधनात वापर, विश्वसनीयता मापनाच्या विविध पद्धती, विश्वसनीयतेवर परिणाम करणारे घटक, सप्रमाणता / वैधता संकल्पना व संशोधनात वापर, सप्रमाणतेचे प्रकार,

प्रमाणतेवर परिणाम करणारे घटक, संशोधन साधनाची
सप्रमाणता व विश्वासनीयता संबंध

घटक 07 संशोधनासाठी नमुना निवड

नमुना निवड : व्याख्या, नमुना निवड : पारिभाषिक संकल्पनांचा
परिचय, नमुना निवडीचे फायदे, नमुना निवडीचे तोटे, नमुना

निवडीची मूलभूत तत्वे ,उत्तम नमुना निवड, नमुना निवडीसाठी
आवश्यक निकष आणि टप्पे, नमुना निवडीच्या पद्धतीच्या, नमुना
निवडीचे संभाव्यता व असंभाव्यता यावर आधारित मिश्र स्वरूप,
नमुन्याचा आकार, नमुना निवडीतील त्रुटी, नमुना निवडीची
विश्वासनीयता

SEMESTER II

1. शैक्षणिक व्यवस्थापन व प्रशासन (EDU 513) (गुण 100)

घटक 01 शैक्षणिक व्यवस्थापन व प्रशासन

घटक 02 निर्णय क्षमता

घटक 03 संघटन

घटक 04 नेतृत्व

घटक 05 पर्यवेक्षण आणि नियंत्रण

घटक 06 साधनस्रोत व्यवस्थापन

घटक 07 प्रशासन संशोधन आणि नियोजनपूर्वक परिवर्तन

घटक 08 भारतातील शिक्षणप्रणाली व प्रशासकीय संरचना

घटक 01 शैक्षणिक व्यवस्थापन व प्रशासन

शैक्षणिक प्रशासन , शैक्षणिक व्यवस्थापन मुलभूत कार्ये ,
व्यवस्थापन साधनस्रोत,

घटक 02 निर्णय क्षमता

निर्णय घेण्याची प्रक्रिया, निर्णयांचे प्रकार

घटक 03 संघटन

संघटन : व्यावहारिक संबोधन व व्याख्या , शैक्षणिक संघटन
स्वरूप, संघटनेचे महत्व , परिणामकारक संघटनांसाठी निकष ,
संघटनातील विविध अधिकार - जबाबदाऱ्यांचे नियोजन व
वितरण, उपलब्ध साधनसंपत्ती व उद्दिष्ट सध्या करण्यासाठी
त्यांचा महत्तम उपयोग

घटक 04 नेतृत्व

नेतृत्वाची गरज, नेतृत्व : व्यवस्थापकीय संकल्पना, नेतृत्व : शैली
व प्रकार, प्रभावी नेतृत्वासाठी आवश्यक गुण, नेत्याचे कार्य

घटक 05 पर्यवेक्षण आणि नियंत्रण

नियंत्रणाकडून पर्यावेक्षणाकडे - तत्वज्ञानाची बदलेली दिशा ,
पर्यावेक्षणाचा अर्थ, व्याप्ती, कार्य, तत्व आणि पद्धती , व्यक्तीने
केलेल्या कामाचा दर्जा ठरविण्याचे निकष , औपचारिक आणि
अनऔपचारिक पर्यवेक्षण आणि मार्गदर्शन , शाळा तपासणीचे
स्वरूप, तत्वे, नियोजन व संघटन, शैक्षणिक कार्यक्रमांची देखरेख
व मूल्यमापन

घटक 06 साधनस्रोत व्यवस्थापन

मानवी साधनसंपत्तीचा विकास , शैक्षणिक संस्थांमधील
कर्मचार्यांचे व्यवस्थापन, कार्यालयीन व्यवस्थापन, नोंदणी आणि
साधनसामग्री, सभा, नमुन्याचे छापील कागद आणि नियंत्रण ,
काय नोंदवायचे ? , वेळेचे व्यवस्थापन , माहितीचे व्यवस्थापन ,
कार्यालयाचे आधुनिकीकरण

घटक 07 प्रशासन संशोधन आणि नियोजनपूर्वक परिवर्तन

प्रशासन - एक गतिशील पद्धती , प्रशासन - संशोधन आवश्यक
क्षमता, धोरणात्मक परिवर्तनाचा शोध , प्रशासकीय तत्वे ,
प्रशासकीय उद्दिष्टे, प्रशासकीय माहिती पद्धती , प्रशासन संशोधन
कार्यात संगणकाची गरज, प्रशासकीय नियोजनात नवीन पद्धती

घटक 08 भारतातील शिक्षणप्रणाली व प्रशासकीय संरचना

भारतीय शिक्षणपद्धतीची रचना व वैशिष्ट्य याबाबत शिफारशी ,
माध्यमिक शिक्षण स्तरावरील पुनर्रचना संबंधित समस्या
(महाराष्ट्र राज्य) , शैक्षणिक प्रशासनाबाबत केंद्र सरकारची
भूमिका, राष्ट्रीय शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद , राज्य
शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद , राज्य शिक्षण प्रशिक्षण
समितीची रचना व कार्य, जिल्हा परिषदेची रचना व कार्य, तालुका
पातळीवरील शिक्षण प्रशासन , गाव पातळीवरील शिक्षण
प्रशासन, माध्यमिक शाळा संहिता , मान्यतेच्या शर्ती, मंजुरी,

मान्यता नाकारणे व काढून घेणे , महाविद्यालयाची संलग्नता व मान्यता याबाबतचे विद्यापीठाचे कार्ये

2. शैक्षणिक नियोजन (EDU 514)

घटक 01 शैक्षणिक नियोजन : संबोध आणि विविध प्रकार

घटक 02 भारतातील बहुस्तरीय शैक्षणिक नियोजन

घटक 03 सूक्ष्म स्तर शैक्षणिक नियोजन

घटक 04 शैक्षणिक वित्तव्यवस्था

घटक 5 राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण

घटक 6 शिक्षणाचे अर्थशास्त्र 3

घटक 7 वित्तीय व्यवस्थापन

घटक 8 शैक्षणिक नियोजनाची सांख्यिकी

घटक 01 शैक्षणिक नियोजन : संबोध आणि विविध प्रकार

शैक्षणिक नियोजनाची गरज, शैक्षणिक नियोजन- निर्णयामागील मूलभूत घटक, भारतातील शैक्षणिक नियोजन — ऐतिहासिक ठळक घटना, शैक्षणिक नियोजनाचे दृष्टीकोन : विविध मार्ग

घटक 02 भारतातील बहुस्तरीय शैक्षणिक नियोजन

बहुस्तरीय नियोजन : अर्थ व व्याप्ती, बहुस्तरीय नियोजनाची गरज, बहुस्तरीय नियोजनाचे घटक, पंचवार्षिक योजना व बहुस्तरीय नियोजन

घटक 03 सूक्ष्म स्तर शैक्षणिक नियोजन

सूक्ष्म नियोजनाचे फायदे व त्यातील घटक, गरजांची निश्चिती, विश्लेषणात्मक तंत्रे व दर्शक, शालेय आरेखन व महाराष्ट्र राज्यातील शालेय आरेखनाची स्थिती, शैक्षणिक सुविधांचे नियोजन, प्रकल्प व त्याचे व्यवस्थापन, शैक्षणिक व्यवस्थापन व माहितीची एकात्मिक यंत्रणा

घटक 04 शैक्षणिक वित्तव्यवस्था

शैक्षणिक वित्तव्यवस्था अर्थ आणि तत्त्वे, शिक्षणातील समस्या व साधनसंपत्तीची उपलब्धता, शिक्षणासाठी वित्तीय सहाय्य, वित्त सुविधांचे स्रोत, अनुदाने — ऐतिहासिक पार्श्वभूमी, शासन कृतीची गरज, भविष्यातील शैक्षणिक जबाबदाऱ्या आणि त्यासाठी लागणारी साधनसंपत्ती

घटक 5 : राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण

शैक्षणिक धोरण म्हणजे काय?, शैक्षणिक धोरणाच्या निर्मितीची प्रक्रिया, राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण निर्मितीची सर्वसाधारण पद्धती, राष्ट्रीय शिक्षण धोरण निर्मितीच्या प्रक्रियेत सहभागी होणारे महत्त्वपूर्ण घटक शैक्षणिक धोरणाची उगमस्थाने, राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण, 1186 ची ठळक वैशिष्ट्ये (सक्षिप्त गोषवारा), राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण, 1986 ची प्रमुख वचने, राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण, 1986 कृती-कार्यक्रम, सुधारित राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण, 1992, कृती-कार्यक्रम 1992, राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाची महाराष्ट्र राज्यात अमलबजावणी

घटक 6: शिक्षणाचे अर्थशास्त्र

शिक्षण - एक गुंतवणूक, शिक्षणाचा परिव्यय व शिक्षणावर होणारा खर्च, शैक्षणिक परिव्यय-प्रकार, परिव्यय निर्धारित करणारे घटक - वर्गाचा आकार, अध्यापन भार, विविध स्तरावरील पटनोंदणी, इत्यादी, शिक्षण परिव्यय ठरविण्याच्या पद्धती, शिक्षणावरील खर्च व राष्ट्रीय अर्थव्यवस्था

घटक 7 : वित्तीय व्यवस्थापन

वित्तीय व्यवस्थापन - अर्थ, व्याप्ती, वित्तीय विश्लेषण सकल्पना, अर्थ, विश्लेषणाच प्रकार, वित्तीय व्यवस्थापकाची कार्ये, वित्तीय खर्चाची प्रमाण उद्दिष्टे, अर्थसकल्प व अर्थसकल्पीय विश्लेषण, विश्लेषणाची साधने, शिक्षणाच्या वित्तीय व्यवस्थेतील अडचणी शिक्षणासाठी व्यय निर्धारण

घटक 8: शैक्षणिक नियोजनासाठी सांख्यिकी

काही सज्ञाच्या व्याख्या, शैक्षणिक नियोजनातील महत्त्वाची आकडेवारी शिक्षणातील असमानता, शैक्षणिक विकासाचे दर्शक, प्रक्षेपण तंत्र

3. मूल्यनिर्धारण आणि मूल्यमापन (EDU511)

घटक 1 : मूल्यनिर्धारण, मापन आणि मूल्यमापन

घटक 2 : शिक्षण व परीक्षाविषयक दृष्टिकोन

घटक 3 : शैक्षणिक मूल्यनिर्धारणाचा पाया

घटक 4 : शैक्षणिक मापन

घटक 5 : परीक्षेचे प्रकार आणि कसोट्या

घटक 6 : कसोटीचा विकास

घटक 7 : कसोटी आणि प्रश्न पृथक्करण

घटक 8 : कसोटीतील प्राप्तांक आणि त्याचे अर्थ

घटक 9 : श्रेणी निर्धारणाचे तंत्र आणि तत्त्व

घटक 10 : प्रश्नपेढी

घटक 11 : प्रभुत्व अध्ययन आणि परीक्षण

घटक 12 : मूल्यमापन म्हणजे काय ?

घटक 13 : मूल्यमापनाचे हेतू आणि ध्येये

घटक 14 : मूल्यमापन प्रतिमाने

घटक 15 : मूल्यमापनातील काही महत्त्वाचे विषय

घटक 1 : मूल्यनिर्धारण, मापन आणि मूल्यमापन

मूल्यनिर्धारणाची संकल्पना, मापनाची संकल्पना, मूल्यमापनाची संकल्पना

घटक 2 : शिक्षण व परीक्षाविषयक दृष्टिकोन

विद्यापीठांची भूमिका आणि कार्ये, शैक्षणिक उद्दिष्टांची निश्चिती, अध्यापनाच्या उद्दिष्टांची निश्चिती व निर्मिती, वर्तनविषयक ___ उद्दिष्टांचे लेखन, शैक्षणिक मूल्यनिर्धारणाची संकल्पना, मूल्यनिर्धारणाची भूमिका, शैक्षणिक मूल्यमापनाची प्रतिमाने, त्रिस्तरीय परीक्षा पद्धती, परीक्षा पद्धतीत सुधारणा करण्याची गरज शिप सामानामक जाम विद्यापीठ अनुदान आयोगाचे कृति-नियोजन

घटक 3: शैक्षणिक मूल्यनिर्धारणाचा पाया

अंतर्गत व बहिर्गत परीक्षांची गरज, परीक्षा प्रक्रियेची सुधारणा, परिणामकारी परीक्षांच्या गरजा, व्यापक मूल्यमापनाचा सैद्धांतिक पाया, विद्यार्थी विकासाच्या प्रावीण्येतर पैलूंच्या मूल्यमापनाची गरज, बोधात्मक पैलूंव्यतिरिक्त विकासाचे इतर पैलू, प्रावीण्येतर विकास पैलूंच्या मूल्यमापनाची साधने, मूल्यनिर्धारणाचा अर्थपूर्ण अहवाल

घटक 4: शैक्षणिक मापन

मापनाची व्याख्या, मापन श्रेणी

घटक 5: परीक्षेचे प्रकार आणि कसोट्या

परीक्षा पद्धतीविषयक दृष्टिकोन, हेतूनुसार चाचण्यांचे वर्गीकरण, योग्य कसोटीची निवड

घटक6:कसोटीचा विकास

कसोटी रचनेतील टप्पे, कसोटीची पूर्वचाचणी किंवा कसोटीचे पूर्वपरीक्षण, बहुपर्यायी प्रश्नांची निर्मिती, बहुपर्यायी प्रश्नांचे विविध प्रकार

घटक 7 : कसोटी आणि प्रश्न पृथक्करण

कसोटी आणि प्रश्नांच्या पृथक्करणाची गरज, कसोटी आणि प्रश्न पृथक्करणाची कार्ये, कसोटीचा दर्जा उंचविण्यासाठी पृथक्करण, कसोटी आणि प्रश्नांच्या पृथक्करणासाठी सांख्यिकी, विश्वसनीयता, विश्वसनीयतेचे मापन, विमलयातीयतेवर प्रभाव,

प्रश्नांचे पृथक्करण, सौकर्य मूल्य/ सुकरता मूल्य, भेदमूल्य सूचकांक (भेदनशक्ती निर्देशांक)

घटक8: कसोटीतील प्राप्तांक आणि त्यांचे अर्थ

मूल्यमापनातील महत्त्वाचे तीन टप्पे, कसोटी प्राप्तांकाचे अर्थनिर्वचन करण्याची गरज, कसोटी प्राप्तांकाच्या अर्थनिर्वचनासाठी वर्णनात्मक सांख्यिकीचा वापर. प्राप्तांकांचे प्रकार, : कच्चे व साधित प्राप्तांक, सुट्या प्राप्तांकांचे अर्थनिर्वचन, प्राप्तांकांच्या गटाचे अर्थनिर्वचन, प्रमाणित कसोट्यांमधील प्राप्तांकांचे अर्थनिर्वच, शिक्षकनिर्मित चाचण्या व गृहपाठाच्या साहायाने अनुमान प्रक्रिया

घटक 9: श्रेणी निर्धारणाचे तंत्र आणि तत्त्व

विद्यार्थ्यांच्या संपादनाचे अहवाल तयार करताना येणाऱ्या समस्या, श्रेणी निर्धारणाचे फायदे, श्रेणी निर्धारणाची तत्त्वे, श्रेणी निर्धारणाची प्रतिमाने, श्रेणी मापनाचे प्रकार, श्रेणी निर्धारणाचे तंत्र, श्रेणी बिंदू सरासरी

घटक 10: प्रश्नपेढी

प्रश्नपेढीची संकल्पना, प्रश्नपेढीची विकास प्रक्रिया, महाविद्यालयातील प्रश्नपेढी, प्रश्नपेढीचा वापर

घटक 11: प्रभुत्व अध्ययन आणि परीक्षण

अध्यापनातील मूल्यमापनाची भूमिका, मूल्यमापन पद्धतींचे प्रकार, मूल्यमापन आणि प्रभुत्व अध्ययन, निकषानुसारी कसोटीची सप्रमाणता आणि विश्वसनीयता, प्रभुत्व अध्ययनाच्या मापनातील समस्या का

घटक 12: मूल्यमापन म्हणजे काय?

मूल्यमापनाच्या व्याख्या, मूल्यमापनाच्या मर्यादा

घटक 13:मूल्यमापनाचे हेतू आणि ध्येये

गरजांचे मूल्यनिर्धारण करण्यासंबंधीचा अभ्यास, निर्णय निश्चितीसाठी मूल्यमापन, सातत्याने व समावेशक मूल्यमापन, ध्येयमुक्त मूल्यमापन

घटक 14: मूल्यमापन प्रतिमाने

स्वाभाविक मूल्यमापन, निष्पक्षपाती मूल्यमापन, डेल्पी तंत्र, आदान-प्रदानात्मक मूल्यमापन, मूलगामी मूल्यमापन, प्रतिसादात्मक मूल्यमापन, विरोधात्मक मूल्यमापन

घटक 15:मूल्यमापनातील काही महत्त्वाचे

मूल्यमापनकर्त्याची भूमिका, मूल्यमापनाची कार्ये, मूल्यमापनाची लक्ष्ये, आचारनीती

Semester III

1. शिक्षणातील संज्ञापन प्रकार (EDU512)

घटक 1 : संज्ञापन प्रक्रिया

घटक 2 : परिणामकारक शैक्षणिक संज्ञापन

घटक 3 : उच्च शिक्षणातील अनुदेशन प्रकार

घटक 4 : अनुदेशनाच्या प्रत्यक्ष पद्धती

घटक 5 : शैक्षणिक श्राव्य कार्यक्रम

घटक 6 : अनुदेशन व्हिडिओ व अनुदेशन क्रमान्वित कार्यक्रम

घटक 7 : मुद्रित अनुदेशन साहित्य

घटक 8 : दूरशिक्षणातील संज्ञापनाचे विविध रचना-प्रकार

घटक 1 : संज्ञापन प्रक्रिया

संज्ञापन म्हणजे काय?, संज्ञापनाचे वर्गीकरण, संज्ञापन-चक्र, संज्ञापनाची प्रतिमाने, शैक्षणिक संज्ञापन

घटक 2: परिणामकारक शैक्षणिक संज्ञापन

अध्ययनार्थीच्या गुणवैशिष्ट्यांचे वर्गीकरण, अध्ययन पर्यावरण निर्मिती, हेतू, ध्येये व उद्दिष्टे, अनुदेशनाचा अभिकल्प व आराखडा, अनुदेशन प्रक्रियेचे मूल्यमापन

घटक 3 : उच्च शिक्षणातील अनुदेशन प्रकार

अनुदेशनरचना प्रकार म्हणजे काय?, रचनाप्रकाराचे वर्गीकरण, अध्ययन अध्यापनाच्या विविध पद्धती

घटक 4: अनुदेशनाच्या प्रत्यक्ष पद्धती

व्याख्यानपद्धती, परिसंवाद, गटचर्चा, अभ्याससत्र, भूमिका पालन व अभिरुपता

घटक 5 : शैक्षणिक श्राव्य कार्यक्रम

शिक्षणातील इलेक्ट्रॉनिक माध्यमे, शैक्षणिक श्रवणकार्ये, श्रवण संहिता, ध्वनिमद्रण प्रक्रिया, श्रवण कार्यक्रमाचे

घटक 6 : अनुदेशन व्हिडीओ व अनुदेशन क्रमान्वित कार्यक्रम

अनुदेशन दूरदर्शन व व्हिडीओ कार्यक्रम, दूरदर्शन व्हिडीओचे प्रकार, फायदे व मर्यादा, व्हिडीओ संहिता: रचना, वेगवेगळे अनुबंध व निर्मिती, व्हिडीओ यंत्रसामुग्री व त्याचा उपयोग, अनुदेशन क्रमान्वित कार्यक्रम, अनुदेशन व्हिडीओ

घटक 7 : मुद्रित अनुदेशन साहित्य

अनुदेशन पाठाची प्रमुख वैशिष्ट्ये, लेखनासाठी तयारी, काही अध्यापन संकल्पना व अनुदेशन पाठ, अध्ययन उपपत्ती व अनुदेशन पाठ, अनुदेशन पाठ लेखन, मुद्रित साहित्याची अशाब्दिक बाजू, अनुदेशन पाठाचे, ल्यमापन

घटक 8: दूरशिक्षणातील संज्ञापनाचे विविध रचना-प्रकार

द्विमार्गी प्रतिमान, पत्रव्यवहाराद्वारे अध्यापन, दूरध्वनीद्वारे अध्यापन, वैयक्तिक मार्गदर्शन, टी-गट आंतरक्रियाला

2. प्रौढ शिक्षण व निरंतर शिक्षण EDU 515

घटक 1 . निरंतर शिक्षणाचे स्वरूप व महत्त्व

घटक 2 : समाजशास्त्राचा निरंतर शिक्षणाशी असलेला संबंध

घटक 3 : प्रौढ अध्ययनार्थीची मानसशास्त्रीय गुणवैशिष्ट्ये

घटक 4 . निरंतर शिक्षणातील प्रौढ अध्यापनाची अंगे

घटक 5 : निरंतर शिक्षणातील दळणवळण (संज्ञापन) (Communication)

घटक 6 : निरंतर शिक्षणाचे प्रशासन आणि व्यवस्थापन

घटक 1 : निरंतर शिक्षणाचे स्वरूप व महत्त्व

आजीवन शिक्षण, निरंतर शिक्षण, पाउलो फ्रेअरीची शिक्षणविषयक संकल्पना

घटक 2 : समाजशास्त्राचा निरंतर शिक्षणाशी असलेला संबंध

समाजशास्त्र म्हणजे काय ?, शैक्षणिक समाजशास्त्र म्हणजे काय?, निरंतर शिक्षणाची संकल्पना, निरंतर शिक्षण देणाऱ्या सामाजिक संस्था, सामाजिक गतिमानता व शिक्षण

घटक 3 : प्रौढ अध्ययनार्थीची मानसशास्त्रीय गुणवैशिष्ट्ये
प्रौढांचे शिक्षण, प्रौढ अध्ययनार्थीची मानसशास्त्रीय वैशिष्ट्ये, निरंतर शिक्षणाचे निरनिराळे अध्ययन प्रसंग, निरंतर शिक्षणातील अध्ययन-अध्यापन तंत्रे

घटक 4 : निरंतर शिक्षणातील प्रौढ अध्यापनाची अंगे

प्रौढ अध्ययनार्थीसाठी अध्ययनाचे वातावरण, प्रौढांना शिकण्यास मदत करण्याची कला, कार्यक्रमांचे आयोजन

घटक 5 : निरंतर शिक्षणातील दळणवळण (संज्ञापन)

(Communication)

दळणवळणाची माध्यमे आणि प्रौढांचे अध्ययन, निरंतर शिक्षणाचे माध्यम संघटन, नवीन माध्यमे व त्यांची प्रौढशिक्षणातील भूमिका, निरंतर शिक्षणामध्ये जनसंपर्काच्या माध्यमाची भूमिका

घटक 6 : निरंतर शिक्षणाचे प्रशासन आणि व्यवस्थापन

निर्णयक्षमता, नियोजन व अंमलबजावणी, देखरेख आणि मूल्यमापन, प्रत्याभरण, अंदाजपत्रक आणि आर्थिक नियोजन

3. अनौपचारिक शिक्षण EDU 516

घटक 1 : अनौपचारिक शिक्षणाचे संबोध

घटक 2 अनौपचारिक शिक्षणपद्धतीत थोर विचारवंतांचे

योगदान

घटक 3 . विकसनशील देशांचे अनौपचारिक शिक्षणातील प्रयोग

घटक 4 . भारतातील साक्षरता व प्राथमिक शिक्षण ह्यांमधील समस्या

घटक 5 : शासकीय व अशासकीय संस्थांची अनौपचारिक शिक्षणाबाबत भूमिका

घटक 6 : अनौपचारिक शिक्षणातील अध्ययन-अध्यापन तंत्रे आणि मूल्यमापन

घटक 7 : अनौपचारिक शिक्षणाची आर्थिक बाजू

घटक 1 : अनौपचारिक शिक्षणाचे संबोध

शिक्षणप्राप्तीच्या तीन वाटा, अनौपचारिक शिक्षणाचा इतिहास, अनौपचारिक शिक्षणाच्या व्याख्या, शिक्षणपद्धतीचा वेगळेपणा – फरक, अनौपचारिक शिक्षणाचे आणखी काही मार्ग

घटक 2 : अनौपचारिक शिक्षणपद्धतीत थोर विचारवंतांचे योगदान

महात्मा गांधी, रवींद्रनाथ टागोर, पाऊलो फ्रिअरी, इव्हान इलिच , जे.पी. नाईक

घटक 3 : विकसनशील देशांचे अनौपचारिक शिक्षणातील प्रयोग

फिलिपाइन्समधील विविध अनौपचारिक शिक्षण कार्यक्रम, थायलंडमधील औपचारिक-अनौपचारिक शिक्षणाचा समन्वय,

SEMESTER IV

मानवी हक्कांचे संप्रेषण OPN 236

मानवी हक्कांतील मूलभूत संकल्पना

टांझानियातील जनता विकास, शेती विस्तार आणि सेवांतर्गत प्रशिक्षण, इंडोनेशियातील पेनमास प्रकल्प

घटक 4 : भारतातील साक्षरता व प्राथमिक शिक्षण ह्यांमधील समस्या

साक्षरता व प्राथमिक शिक्षण : मूलभूत संकल्पना व गरज, साक्षरता व प्राथमिक शिक्षण : परस्परपूरकता, भारतातील साक्षरतेची पार्श्वभूमी व सद्यःस्थिती, प्राथमिक शिक्षण : सार्वत्रिकीकरण व सद्यःस्थिती, आर्थिक, सामाजिक, प्रादेशिक असमानता, प्राथमिक शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणात येणारे अडसर व उपाय अनौपचारिक शिक्षण : एक नवा पर्याय, अनौपचारिक शिक्षणाची वाटचाल, सद्यःस्थिती आणि उणिवा, प्राथमिक शिक्षण व मुली, प्राथमिक शिक्षण व बालकामगार

घटक 5 : शासकीय व अशासकीय संस्थांची अनौपचारिक शिक्षणाबाबत भूमिका

अनौपचारिक शिक्षण ह्या संज्ञेचा अर्थ, अनौपचारिक शिक्षणातील प्रौढ शिक्षणाचे महत्त्व, प्रौढ शिक्षणाचा कार्यक्रम : शासकीय आणि अशासकीय संस्थांची भूमिका, शासकीय व अशासकीय संस्थांच्या प्रौढ शिक्षणातील कार्यपद्धती

घटक 6 : अनौपचारिक शिक्षणातील अध्ययन - अध्यापन तंत्रे आणि मूल्यमापन

शिक्षणापासून वंचित झालेले दुर्बल घटक आणि त्यांची वैशिष्ट्ये अनौपचारिक शिक्षणपद्धतीची संकल्पना, अनौपचारिक शिक्षणपद्धतीची तंत्रे, अध्ययनाचे सिद्धांत, अध्ययनपद्धती, अध्यापनपद्धती, अनौपचारिक शिक्षणातील मूल्यमापन, सामाजिक परिवर्तनाची

घटक 7 : अनौपचारिक शिक्षणाची आर्थिक बाजू

अनौपचारिक शिक्षण व त्याचे विविध प्रकार, अनौपचारिक शिक्षणातील खर्चाच्या विविध बाबी, अनौपचारिक शिक्षणाची सामाजिक बाजू, अनौपचारिक शिक्षणाची आर्थिक बाजू, अनौपचारिक शिक्षणासाठी उपलब्ध असलेली आर्थिक आणि मानवी साधने विविध पंचवार्षिक योजनांतील आर्थिक तरतुदी, खर्च - लाभ पृथक्करण

घटक ३ : मानवी हक्कांवरील मर्यादा
घटक ४ : मानवी हक्क व उत्तम अभिशासन
घटक ५ : विकास आणि मानवी हक्क
घटक ६ : उत्तम अभिशासन आणि माहितीचा अधिकार
परिशिष्ट १ : संयुक्त राष्ट्रसंघाचा विकासाच्या हक्कांचा जाहीरनामा, १९८६
परिशिष्ट २ : माहितीचा अधिकार अधिनियम, २००५

पुस्तक दुसरे : मानवी हक्कांची ऐतिहासिक वाटचाल
घटक १ : मानवी हक्कांसंबंधी पाश्चात्य विचार
घटक २ : मानवी हक्कांची वाटचाल
घटक ३ : संयुक्त राष्ट्रसंघ व मानवी हक्क
घटक ४ : प्रादेशिक मानवी हक्क यंत्रणा
परिशिष्ट १ : मानवी हक्कांचा जागतिक जाहीरनामा
परिशिष्ट २ : नागरी व राजकीय हक्कांचा आंतरराष्ट्रीय करारनामा (ICCPR)
परिशिष्ट ३ : आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक हक्कांचा आंतरराष्ट्रीय करारनामा (ICESCR)

घटक १ : मानवी हक्क म्हणजे काय ?
हक्क म्हणजे काय ?, हक्कांची गरज, मानवी हक्कांचा अर्थ, मानवी हक्कांचे आकलने, मानवी हक्कांची व्याख्या, मानवी हक्कांचे स्वरूप आणि व्याप्ती, मानवी हक्कांचे स्वरूप, मानवी हक्कांची व्याप्ती, मानवी हक्कांचे वर्गीकरण, सकारात्मक हक्क आणि नकारात्मक हक्क, नागरी हक्क आणि राजकीय हक्क, आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक हक्क, वैयक्तिक हक्क वा सामूहिक हक्क

घटक २ : मानवी हक्कांचे कार्यान्वयन
मानवी हक्कांचे स्रोत, आंतरराष्ट्रीय करार, आंतरराष्ट्रीय पद्धत, इतर आंतरराष्ट्रीय यंत्रणा, न्यायालयीन निर्णय, अधिकृत दस्तऐवज, मानवी हक्क उल्लंघनाचे परिणाम, मानवी हक्कभंग : एक आंतरराष्ट्रीय मुद्दा मानवी हक्कभंग आणि गरिबी, मानवी हक्कभंग आणि संघर्ष, हक्कांचे वाहक, कर्तव्याचे वाहक

घटक ३ : मानवी हक्कांवरील मर्यादा
हक्क अतिम असतात का?, मानवी हक्कांवर मर्यादा कधी येतात ?, हक्कांच्या अंमलबजावणीवरील मर्यादा समता आणि मानवी हक्क, समतेची संकल्पना न्याय्य भेदाची आवश्यकता

घटक ४ : मानवी हक्क व उत्तम अभिशासन

अभिशासनाचा अर्थ, अभिशासनाची गरज, अभिशासनातील घटक, उत्तम अभिशासन. उत्तम अभिशासन: कौटिल्याची मते, उत्तम अभिशासनाची मूलतत्त्वे, भारतीय राज्यघटना व उत्तम अभिशासन

घटक ५ : विकास आणि मानवी हक्क
विकासाचा अर्थ, सहस्रकातील विकासाची ध्येये, विकासाचा हक्क, उत्तम अभिशासनातून विकास, विकासातील अडथळे, उत्तम अभिशासन आणि विकास, भारतातील अभिशासन आणि विकास, शाश्वत विकासासाठी जबाबदार घटक, नागरी समाजाची भूमिका, स्वयंसेवी संस्थांची भूमिका

घटक ६ : उत्तम अभिशासन आणि माहितीचा अधिकार
उत्तम अभिशासन आणि माहितीचा अधिकार , उत्तम अभिशासनाचे निकष, माहितीचा अधिकार म्हणजे काय ?, माहितीचा अधिकार कायदा, २००५, माहितीचा अधिकार व माहिती देणे, माहिती मिळवण्याच्या विनंतीवर कार्यवाही, माहितीचा अधिकार कायद्यातील मर्यादा, नागरी समाज आणि माहितीचा अधिकार, लोकशाही सरकार आणि माहितीचा अधिकार, कायदा लोकांचे सक्षमीकरण आणि लोकशाहीवादी, विकेंद्रीकरण माहितीचा अधिकार आणि नागरिक , माहितीचा अधिकार व प्रसारमाध्यमे , ई-अभिशासन, ई-अभिशासनाचा अर्थ, ई-अभिशासन व नागरिक, ई-अभिशासन : उत्तम, अभिशासनाच्या दिशेने एक पाऊल, ई-अभिशासन व भारत

मानवी हक्कांची ऐतिहासिक वाटचाल
घटक १ : मानवी हक्कांसंबंधी पाश्चात्य विचार
घटक २ : मानवी हक्कांची वाटचाल
घटक ३ : संयुक्त राष्ट्रसंघ व मानवी हक्क
घटक ४ : प्रादेशिक मानवी हक्क यंत्रणा
परिशिष्ट १ : मानवी हक्कांचा जागतिक जाहीरनामा
परिशिष्ट २ : नागरी व राजकीय हक्कांचा आंतरराष्ट्रीय करारनामा (ICCPR)
परिशिष्ट ३ : आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक हक्कांचा आंतरराष्ट्रीय करारनामा (ICESCR)

घटक १ : मानवी हक्कांसंबंधी पाश्चात्य विचार
इतिहासकालीन मानवी हक्कांची जाणीव, अभिजात विचारसरणी, ग्रीक परंपरा, रोमन परंपरा , ईश्वरविषयक ख्रिस्ती परंपरा, आधुनिक विचारसरणी, ह्यूगो ग्रॉशियस हॉब्स, लॉक आणि रुसो इमॅन्युएल कांट, जे.एस. मिल, जेरेमी बेन्थम आणि मॉन्टेस्क्यु

घटक २ : मानवी हक्कांची वाटचाल

हक्कांचे विधेयक (बील ऑफ राईट्स), मना काटारपर (१५), हक्कांचे विधेयक.(बील ऑफ राईट्स) (१६८९), हक्कांचे संयुक्त राष्ट्रांचे विधेयक (१७७६), हक्कांचा फ्रेंच जाहीरनामा (१७८९), हक्कांचा कॅनडा जाहीरनामा (१९८२), गुलामगिरी विरोधी आणि गुलाम व्यापार, विरोधी चळवळी ब्रिटनमधील गुलामगिरी विरोधी चळवळ, इतर भागातील गुलामगिरी विरोधी चळवळी, मानवहितवादी कायद्याची उत्क्रांती, जिनेव्हा करार, आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटना (आयएलओ) आणि राष्ट्रसंघ नुरेमबर्ग आणि टोकियो खटले. मानवी हक्कांचे सध्याचे प्रश्न

घटक ३ : संयुक्त राष्ट्रसंघ व मानवी हक्क आंतरराष्ट्रीय मानवी हक्क विधेयक संयुक्त राष्ट्रसंघाची सनद
संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या सनदेचे योगदान, संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या सनदेच्या मर्यादा, मानवी हक्कांचा जागतिक जाहीरनामा, मानवी हक्क आयोग आणि मानवी हक्कांचा जागतिक जाहीरनामा, मानवी हक्कांच्या जागतिक जाहीरनाम्यातील महत्त्वाच्या तरतुदी, मानवी हक्कांच्या जागतिक जाहीरनाम्याचे योगदान आणि मर्यादा, नागरी आणि राजकीय हक्कांचा आंतरराष्ट्रीय करारनामा, करारनाम्यांतील तुलना

घटक ४ : प्रादेशिक मानवी हक्क यंत्रणा
क्षेत्रीय स्तरावर स्वीकारलेले करार मानवी हक्क संरक्षणासाठी करण्यात आलेले युरोपीय करार.' अमेरिकी मानवी हक्क संरक्षण यंत्रणा मानवी आणि जनतेच्या हक्कांची, आफ्रिकी सनद, आशिया खंडातील मानवी हक्क संरक्षण, मानवी हक्क संरक्षणातील बिगर सरकारी कार्यकर्त्यांची भूमिका. स्वयंसेवी संस्थांची (NGO) भूमिका स्वतंत्र माध्यमांची भूमिका

मानवी हक्क आणि भारतीय राज्यघटना

घटक १ : घटनात्मक मूल्ये आणि मानवी हक्क
घटक २ : मूलभूत हक्क : समानतेचा हक्क
घटक ३ : मूलभूत हक्क : स्वातंत्र्याचा हक्क
घटक ४ : मूलभूत हक्क : धार्मिक, सांस्कृतिक आणि इतर हक्क
घटक ५ : राज्यविषयक धोरणाची मार्गदर्शक तत्त्वे, मूलभूत कर्तव्ये आणि मानवी हक्क
घटक ६ : मानवी हक्कांची संरक्षक : न्यायपालिका
परिशिष्ट १ : भारतीय राज्यघटना भाग ३, ४ व ४ अ

परिशिष्ट २ : मानवी हक्कांचा जागतिक जाहीरनामा आणि भारतीय राज्यघटना व कायद्यातील तरतुदी
परिशिष्ट ३ : मानवी हक्कांशी संबंधित भारतीय कायदे

घटक १ : घटनात्मक मूल्ये आणि मानवी हक्क
भारतीय राज्यघटनेचे तत्त्वज्ञान, घटना समिती, सरनाम्याचे (Preamble) महत्त्व, सार्वभौम, समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष, लोकशाही, न्याय, स्वातंत्र्य, समानता, बंधुभाव, ऐक्य आणि अखंडता

घटक २ : मूलभूत हक्क : समानतेचा हक्क
मूलभूत हक्क म्हणजे काय?, मूलभूत हक्क आणि मानवी हक्क, मूलभूत हक्कांची आवश्यकता, मूलभूत हक्कांची गुणवैशिष्ट्ये, मूलभूत हक्क आणि सर्वसामान्य हक्क, मूलभूत हक्कांवरील निबंधाची कारणे समानतेचा हक्क (कलम १४ ते १८), कायद्याने केलेले वर्गीकरण, धर्म, इत्यादी कारणांवरून भेदभावास प्रतिबंध (कलम १५), सार्वजनिक सेवांमध्ये संधीची समानता (कलम १६), अस्पृश्यतेचे निर्मूलन (कलम १७) २.२.२.५ किताबांचे (पदव्यांचे) निर्मूलन (कलम १८)

घटक ३ : मूलभूत हक्क : स्वातंत्र्याचा हक्क
नागरिकांना प्रदान केलेले हक्क, भाषण, विचार आणि अभिव्यक्तीचे स्वातंत्र्य [कलम १९(१)अ], एकत्र येण्याचा हक्क [कलम १९(१)ब], संघटना किंवा संघ बनवण्याचा : हक्क [कलम १९(१)क], संचार स्वातंत्र्य [(कलम १९(१) ड)], भारताच्या प्रदेशात कोणत्याही भागात राहण्याचा आणि स्थायिक होण्याचा ... हक्क [(कलम १९(१) इ)], व्यापार आणि उद्योगाचे स्वातंत्र्य गुन्ह्यासाठी निवाड्याच्या संदर्भात संरक्षण (कलम २०) कार्योत्तर कायदे (Ex Post Facto कायदे) [(कलम २०(१)], दुहेरी धोक्यापासून संरक्षण, [कलम २०(२)] स्वतःच स्वतःला गुन्ह्यात, अडकवण्याविरुद्ध हक्क, जीविताचा आणि स्वातंत्र्याचा हक्क (कलम २१), जीविताच्या हक्काचा अर्थ, व्यक्तिगत स्वातंत्र्याचा अ, कायद्याने घालून दिलेली कार्यपद्धती, मनमानी पद्धतीने अटक आणि कैदेविरुद्ध हक्क [(कलम २२(१) व (२)], प्रतिबंधात्मक कैदेविरुद्ध, घटनात्मक सुरक्षाकवच

घटक ४ : मूलभूत हक्क : धार्मिक, सांस्कृतिक आणि इतर हक्क
शोषणाविरुद्धचा हक्क (कलम २३ व २४), धर्मस्वातंत्र्याचा हक्क (कलम २५, २६, २७ व २८), सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक हक्क (कलम २९ च ३०), घटनात्मक उपायांचा हक्क (कलम ३२), कलम ३२ नुसार कोण अर्ज करू शकतो? रिट / आदेशाचा हेतू आणि अर्थ

घटक ५ : राज्यविषयक धोरणाची मार्गदर्शक तत्त्वे , मूलभूत
कर्तव्ये आणि मानवी हक्क, मार्गदर्शक तत्त्वे आणि मानवी हक्क यांच्यातील अंतर्गत नातेसंबंध, मार्गदर्शक तत्त्वांचे प्रकार, समाजवादाचा पुरस्कार करणारी तत्त्वे, पाश्चात्य उदारमतवादी तत्त्वे, गांधीवादी तत्त्वे, स्वातंत्र्य लढ्यातून निर्माण झालेली मूल्ये मूलभूत कर्तव्ये

घटक ६ : मानवी हक्कांची संरक्षक : न्यायपालिका
न्यायपालिकेचे स्वातंत्र्य, भारतीय न्याय व्यवस्था आणि मानवी हक्क, न्यायविषयक पुनर्विचार आणि न्यायविषयक चळवळ, जनहित याचिका, जनहित याचिकेचा उद्गम, भारतातील जनहित याचिका, जनहित याचिका विशद करणारे खटले

मानवी हक्कांच्या अंमलबजावणी यंत्रणा

घटक १ : मानवी हक्कांच्या समस्या आणि आव्हाने

घटक २ : मानवी हक्क संरक्षण अधिनियम

घटक ३ : भारतातील मानवी हक्क नियामक यंत्रणा : भाग - १

घटक ४ : भारतातील मानवी हक्क नियामक यंत्रणा : भाग - २

घटक ५ : मानवी हक्कांच्या अंमलबजावणीसाठी उपाययोजना

घटक ६ : नागरी समाज आणि मानवी हक्क ।

परिशिष्ट १ : मानवी हक्क संरक्षण अधिनियम, १९९३

परिशिष्ट २ : नागरी हक्क संरक्षण अधिनियम, १९५५

परिशिष्ट ३ : अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमाती (अत्याचारास प्रतिबंध) अधिनियम, १९८९

घटक १ : मानवी हक्कांच्या समस्या आणि आव्हाने

मानवी हक्कभंगास कारणीभूत घटक, बाहा आक्रमणे, अंतर्गत समस्या, जातीय दंगली, गरिबी, पर्यावरणाची हानी, मानवी हक्कांची जाणीव व शिक्षणाचा अभाव, औद्योगिकीकरण, पोलिसांकडून होणारे अत्याचार, भारतीय पोलीस यंत्रणा, भारतीय तुरुंग पद्धती, मानवी हक्कांसंबंधी भारतातील तत्कालीन समस्या, सरकारी संस्था, पोलीस, सुरक्षादल, लष्कर, इत्यादींकडून होणारे अत्याचार, कैद्यांचे मानवी हक्क, स्त्रियांवरील अत्याचार, बालकांवरील अत्याचार, मृत्युदंड : जीविताच्या हक्काचे उल्लंघन

घटक २ : मानवी हक्क संरक्षण अधिनियम

राष्ट्रीय यंत्रणांचा प्रारंभ, हक्कांचा मसुदा (बील ऑफ राईट्स), पॅरीस तत्त्वे, मानवी हक्क संरक्षण, कायद्यातील महत्वाचे घटक, राष्ट्रीय मानवी हक्क आयोग, राष्ट्रीय मानवी हक्क आयोगाची कार्ये, राष्ट्रीय मानवी हक्क आयोगाचे अधिकार, खटले चालविण्याची कार्यपद्धती, राष्ट्रीय मानवी हक्क आयोगाच्या भूमिकेचे विवेचन, राष्ट्रीय मानवी हक्क आयोगाच्या सूचना व मार्गदर्शक तत्त्वे, राज्य मानवी हक्क आयोग, राज्य मानवी हक्क आयोग : अधिकार व कार्ये, महाराष्ट्र राज्य मानवी हक्क आयोग (मानवी हक्क न्यायालये (जिल्हा तक्रार यंत्रणा । , मानवी हक्क संरक्षण कायदा - एक दृष्टिक्षेप

घटक ३: भारतातील मानवी हक्क नियामक यंत्रणा : भाग- १

राष्ट्रीय महिला आयोग, आयोगाची रचना, आयोगाचे अधिकार व कार्ये, तक्रार व समुपदेशन केंद्र, राष्ट्रीय महिला आयोगाची भूमिका, महाराष्ट्र राज्य महिला आयोग, आयोगाचा थोडक्यात आढावा, समुपदेशन व कायदेविषयक मदत केंद्रासमोरील समस्या, इतर प्रयत्न, महिलांसाठी विशेष न्यायालये, महिलांसाठी कौटुंबिक न्यायालये, महाराष्ट्र शासनाचे महिलाविषयक धोरण, राष्ट्रीय अनुसूचित जाती व जमाती आयोग, राष्ट्रीय अनुसूचित जाती आयोग, आयोगाची रचना, कार्ये व अधिकार, आयोगाची कार्यपद्धती, राष्ट्रीय अनुसूचित जमाती आयोग, आयोगाची रचना, कार्ये व अधिकार, आयोगाची कार्यपद्धती, खटले चालविण्याची पद्धती, राष्ट्रीय मागासवर्गीय आयोग, आयोगाची रचना, कार्ये व अधिकार, आयोगाची कार्यपद्धती

घटक ४ : भारतातील मानवी हक्क नियामक यंत्रणा : भाग-२

राष्ट्रीय अल्पसंख्याक आयोग, आयोगाची रचना, कार्ये व अधिकार, खटले चालविण्याची पद्धत, आयोगाच्या भूमिकेचा थोडक्यात आढावा, हस्त मेहेतरकाम आणि सफाई कर्मचारी आयोग, राष्ट्रीय सफाई कर्मचारी आयोग कायदा , १९९३, आयोगाची रचना, कार्ये व अधिकार अपंगांसाठी राष्ट्रीय आयुक्त, आयुक्तांची नियुक्ती, कार्ये व अधिकार राष्ट्रीय बाल हक्क संरक्षण आयोग, आयोगाची रचना, कार्ये व अधिकार, राज्य आयोग, बाल न्यायालये

घटक ५ : मानवी हक्कांच्या अंमलबजावणीसाठी उपाययोजना

दिवाणी उपाययोजना घटनात्मक उपाययोजना, पोलीस व तुरुंगातील अत्याचार, फौजदारी कायद्यातील उपाययोजना, वैधानिक उपाययोजना , खावटीची उपाययोजना,

अन्यायपीडितांसाठी नुकसान भरपाईची उपाययोजना, इतर उपाययोजना

घटक ६ : नागरी समाज आणि मानवी हक्कली

सुसंस्कृत नागरी समाज, सुसंस्कृत नागरी समाजाची संकल्पना व स्वरूप, स्वयंसेवी संस्था आणि मानवी हक्कांचे संवर्धन, गैर-सरकारी / स्वयंसेवी संस्था म्हणजे काय?, गैर-सरकारी / स्वयंसेवी संस्थाची मुख्य जिकार्य TSPSIBQ, स्वयंसेवी संस्थांचे महत्त्व आणि भूमिका, भारतीय स्वयंसेवी संस्था व मानवी हक्क, राष्ट्रीय मानवी हक्क आयोग व स्वयंसेवी संस्था, काही स्वयंसेवी संस्थांची माहिती प्रसार माध्यमे आणि मानवी हक्क 10M (E , प्रसार माध्यम म्हणजे कोण ?, माध्यमांची भूमिका, राष्ट्रीय मानवी हक्क, आयोगाचे माध्यमांसाठी नियम, मानवी हक्कांचे शिक्षण, मानवी हक्क शिक्षण म्हणजे काय ?, विद्यापीठांची भूमिका, राष्ट्रीय कृतियोजना मानवी हक्क व विधी व्यवसाय, न्यायाधीशांची भूमिका, वकील आणि मानवी हक्क